

Jeles kövek, regélő helyek – eredetmondák, „földrajzi népregék” a Tokaj–Zempléni-hegyvidék területén

Baráz Csaba – Kiss Gábor

BEVEZETÉS

A *jeles kövek, regélő helyek* olyan sziklaalakzatok, egyéb földtani, felszínalakítási és víztani képződmények, földrajzi helyek, melyekhez valamilyen szakralizáló hagyomány (helyi monda, eredetmonda) fűződik, illetve amelyeket az ember hitbéli, vallási ihletettségéből fakadóan átalakított, megfaragott, amelyek magukon viselik az ember – nem profán célú – formaalakító tevékenységének nyomait. Jeles: jellel ellátott, megjelölt; átvitt értelemben: különleges, kiemelkedő, egyedül. Tehát azokat a szakralis (szentséggel bíró, szentséges, isteni eredetű), kultikus (hitelethez, vallásgyakorláshoz tartozó), illetve mágiikus (bűvös, varázsos, varázslatos, esetenként ördögös, boszorkányos) felszínformákat, sziklaképződményeket, archaikus kőépitményeket, kőmélyítványokat (sziklahelyiség, pince, fülke) soroljuk ide, amelyek a közönséges, hétköznapi, világi fölötti létszint üzenetét (hatását) közvetítik – a hagyomány tanúsága szerint. Egy-egy természeti képződményhez, tájelenhez fűződő hagyomány, monda – például a kővé változás motívuma – többet jelent a forma keltette képzetnél, keletkezésük mélyebb okokra vezethető vissza: ennek a rejtettebb hatásnak a megnyilvánulása az ún. *genius loci*. A néphagyományban – vagy az irodalomban – megjelenő jeles földrajzi helyek, az eredetmondával bíró földtani képződmények, felszínformák és a bizonyos szertartásokra, kultikus gyakorlatra, egyfajta szentségre utaló helynevek tulajdonképpen a szakralis táji dimenziót (metageográfia) tárják fel (BARÁZ Cs. 2002/a). Vizsgálódásunk horizontja a fentiekén túl a profán – a hétköznapi élettel, gazdasági tevékenységgel, tudományos kutatással kapcsolatos – táji, tájképi elemekre, helyi hagyományokra is kiterjed, hiszen ezek a földrajzi helyek is részét képezik kulturális örökségünknek.

Tanulmányunkban a Tokaj–Zempléni-hegyvidék jeles köveit, regélő helyeit egy

korábbi tanulmányunkban (BARÁZ Cs. – KISS G. 2007) részletesen ismertetett típusonként mutatjuk be. A vizsgált helyek földtudományi és kultúrtörténeti szempontból egyaránt különlegeseek, egyszerre képezik természeti és kulturális örökségünk részét.

KUTATÁSTÖRTÉNET

A földrajzi helyekhez, földtani képződményekhez, felszínformákhoz kötődő hagyományok első rendszerszemléletű vizsgálatát HANUSZ ISTVÁN végezte el. A hittan és földrajz–természetrajz szakos tanár, a „földrajzi népregék” lelkes gyűjtője és rendszerezője interdiszciplináris dolgozatait a Földrajzi Közleményekben jelentette meg Népköltésünk a geológiában (1893), Földrajzi népregék (1894), Hazai földrajzi népregék (1899), Csodakútak hazánkban (1902) címmel. 1900-ban könyv alakban is kiadta addigi kutatásainak, gyűjtéseinek eredményeit A magyar hazá föld- és néprajzi jellemképekben címmel.

Vele párhuzamosan mások is felfigyeltek a földrajzi vonatkozású hagyománykincsekre. A magát etnográfus-turistának nevező HERRMANN ANTAL A hegyek kultusza Erdély népeinél (1893) című munkájában foglalkozik e jelenséggel. VERSÉNYI GYÖRGY Felvidéki népmondák címen jelentetett meg az Ethnographia című folyóiratban egy tanulmányt (1895), amelyben Felső-Magyarországról (Felvidék, Felföld, Mátraerdő) gyűjtött össze földrajzi helyekhez kötődő hagyományokat. Ebben a munkában már körvonalazódnak a mondatípusok: megemlíti a patkó- és lábnyomos sziklákat, a kővé válás motívumát (kőasszony, kőleány, kővé vált testvérek, katonák) és a szent kutakat, csodatévő forrásokat.

E három kutató nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a földrajz és a néprajz határterületén egy új interdiszciplína szülessen, felkeltve a figyelmet a sziklák, hegyek, völgyzorosok,

források és halmok keletkezésével kapcsolatos mondákra, hagyományokra.

Ezeket a vizsgálódásokat megelőzően is születtek azonban a magyar hagyománykincs, hitvilág, mitológia feltárását, rendszerezését célul kitűző munkák. Ipolyi Arnold Magyar Mythológiája (1854) ötödik fejezetében – mely az „Óriás” címet viseli – a magyar hiedelem-mondák azon elemeit keresi, amelyek az akkori hely- és vízrajzi kép kialakulását magyarázzák. A második és egyben utolsó rendszeres magyar mitológiát megíró Kandra Kabos Magyar Mythologia (1897) című művének XXX. fejezete a „Szent helyek – az istentisztelet szentélyei” sokatmondó címet viseli. Ebben Kandra az ősvallás szent helyeit – melyek között természeti képződmények is vannak – általában hegyiekre („Bálványos hegyek”, „Pogányvárak”, a mondák tündérvárai, magukban álló kőbálványok, oltárkövek stb.), vízmentiekre (pl. Áldókút, Szent-kút) és alföldiekre (földvárak, őrhalmok, „tüzelő helyek”, „hamu-halmok”, jelesek sírhalmai stb.) osztja. A napjainkra pusztán földtani képződményként fennmaradt „ős áldozó helyek” egyik legfontosabb adatközlője BARTALOS GYULA (1885, 1891, 1902) egri történész, régész, pap. Az Egri Híradó című lap 1902-es évfolyamában tanulmányosorozatot jelentetett meg Néprajzi adatok a palócság vidékéről címmel. Ez a munka Palócföld „pogánykorára”, azaz jeles földrajzi helyeinkre utaló földrajzi nevek és helyek részletes gyűjteménye. GAÁL ISTVÁN geológus, paleontológus A hegyek képződéséről címmel megjelent tanulmányában (1909) szintén felhívja a figyelmet az ún. eredetmondákra.

A földrajzi helyeket, földtudományi képződményeket, jelenségeket magyarázó (szakralizáló) hagyományokat (néphagyomány, irodalmi alkotás) SZENDREY SIGMOND (1922) tipizálta. Ő a következő, földrajzi helyhez, tájlelemhez, térhez kapcsolódó mondatípusokat és tipikus motívumokat különíti el: 1.) helységalapítási mondák; b) községnévmagyarázó mondák; c) birtokszerzős mondák; d) kincsmondák; e) történelmi mondák (ezeknek van helymagyarázó változata); f) halom-mondák; g) kővéválás (kővé, sziklává változott/változtató ember, ördög, kópénz, Szent László kópénze, kőasztag, patkónyom); h) forrásmondák; i) vegyes típusok.

Néhány példa napjainkból. HÁLA JÓZSEF az ásványi nyersanyagok hasznosításának történeti és néprajzi, valamint egyes földtani képződmények néprajzi vonatkozásait kutatja. A BUKA LÁSZLÓ és GYARMATHY ISTVÁN által szerkesztett, eddig két kötetben megjelentetett sokszerzős Élő táj – Válogatott írások természetről, térről, teremtésről című tanulmánygyűjtemény (2000, 2002) a táj, a hely szellemének (genius loci) kérdéskörét járja körül – több esetben különös tekintettel a földrajzi helyekre, képződményekre. GÁL PÉTER JÓZSEF és MOLNÁR V. JÓZSEF Idvezlégy, kegyelmes Szent László király, Magyarország édes oltalma című könyve (1999) az egész Kárpát-medence, a történelmi Magyarország Szent László királyhoz fűződő helyi hagyományait mutatja be, történeti tájanként csoportosítva. A térbeliség felől közelítve a hagyományosan gazdag mondavilágú Erdély a legjobban feldolgozott. KAKAS ZOLTÁN a sziklák világát övező földrajzi hagyománykincset gyűjtötte össze Beszélő kövek címen (<http://www.bk.ngo.ro>). BEKE SÁNDOR (2005) „a Tordai-hasadéktól Szent Anna taváig” terjedő térség mondáit, legendáit, regéit és tündérmeséit – GUB JENŐ, LÁSZLÓ LÁSZLÓ és ZSIDÓ FERENC gyűjtései alapján – rendezte kötetbe. A Mátraerdő területén Torna megye és Medvesalja népmondáit – köztük számos földrajzi helyhez kötődő mondat – MAGYAR ZOLTÁN (2001 és 2006) kutatja. Több tanulmányban foglalkozik a történelmi személyek – Szent László (1988), Szent István (2000/a), Rákóczi (2000/b) és Petőfi Sándor (2000/c) – körül sűrűsödő mondavilág feltárásával, azok földrajzi vetületével. STIBRÁNYI GUSZTÁV (é.n.) a Tornai-karszton lévő Szádelői-völgy – tehát egy kisebb kiterjedésű földrajzi hely, lokális közösség – regevilágát gyűjtötte össze az 1970-es években. BARÁZ CSABA a Felföld (Mátraerdő) történeti földrajzának, településföldrajzának – a hagyománykincs által kibontakozó – kultikus vetületét, e tájegység szakrális téri rendszerét (2000/a, 2002/b), valamint az ún. kaptárkövek eredetét, rendeltetését vizsgálja (1998, 2000/b, 2002/c, 2005).

A Tokaj-Zempléni-hegyvidék néphagyományban megjelenő földrajzi helyeire, eredetmondáival bíró földtani képződményeire, felszínformáira vonatkozóan teljes körű gyűjtés tudomásunk szerint eddig még nem történt. Egyes jeles kövekre, regélő helyekre

több utalás is fellelhető a területen dolgozó geológusok és geomorfológusok, illetve néprajzosok munkáiban. HANUSZ ISTVÁN (1900) például a tokaji Nagy-Kopasz eredetéről szóló hagyományt ismerteti. TAMASKÓ ÖDÖN (1958) a Zempléni hegység című könyvében több népi hiedelemről és mondáról tesz említést. Érdemes megemlíteni a hegyvidék földtudományi objektumairól készült értékleltárokat (KISS G. 2001, BENKHAARD B. – KISS G. 2003). A kutatók ezek készítése során elsősorban az egyes helyek földtudományi jelentőségére koncentráltak, azonban az objektumok esetleges kultúrtörténeti jelentőségére mindkét felmérésben történik utalás. UJVÁRY ZOLTÁN (1969) a hegyvidék kútjainak néprajzi vonatkozásait vizsgálta. BARKÓ ORSOLYA, HAVASSY ANDRÁS és KISS GÁBOR a Hotyka-patak vízgyűjtő területe előfordulásainak példáján vizsgálta a források természetvédelmi jelentőségét. Tanulmányaikban (KISS G. – BARKÓ O. 1999, BARKÓ O. – KISS G. – HAVASSY A. 2000, HAVASSY A. – BARKÓ O. 2000/a és b, HAVASSY A. 2004, HAVASSY A. – KISS G. 2000) – a földtudományi szempontok mellett – a források kultúrtörténeti jelentőségét is kiemelik, több példát hozva azokra a forrásokra, amelyekhez mondák kapcsolódnak.

Eddigi szakirodalmi kutatásaink alapján úgy tűnik, hogy a hegyvidék kevésbé feltárt, mint a Mátraerdő többi hegysége, különösen a „palóc centrum”-mal (Nógrád és a Mátra-vidék), Gömörrel és a Bükkalé összehasonlítva.

A JELES KÖVEK, REGÉLŐ HELYEK FÖLDTUDOMÁNYI SZEMPONTÚ TÍPIZÁLÁSA TOKAJ–ZEMPLÉNI-HEGYVIDÉKI PÉLDÁK ALAPJÁN

TERMÉSZETES KÉPZŐDMÉNYEK

Hegyek, sziklaalakzatok (pozitív forma)

A „*hajdani szellemvilág utolsó mentsvárjai*”-nak (HERRMANN A. 1893), a hegyeknek a mondavilága különösen gazdag – számos olyan hegy és sziklaalakzat ismert, amelyhez az ott élők mondákat, meséket kötnek.

A Tokaj–Zempléni-hegyvidék területén több kiemelkedéshez és sziklaképződményhez kötődő monda, kisebb történet ismert. Földrajzi térségtől független és általánosan elterjedt a *boszorkány-hiedelemkör*. Helyi sajátosság, hogy itt a boszorkányoknak jellemzően a hegytetőkön – a tokaji *Nagy-Kopaszon* (ABA I. é.n.), Sátoraljaújhely közelében a *Kopaszán* (ABA I. é.n.), a Hernád-völgyre néző peremen a *Gergely-hegyen* (TAMASKÓ Ö. 1958) – volt a gyülekezőhelye. Sátoraljaújhely boszorkányégető-helye a Sátor-hegycsoport másik kiemelkedésén, a *Borz-hegyen* volt (ABA I. é.n.).

A hegyvidék területén – térségi sajátosságként – többfelé találkozhatunk *patkónyomos kövekkel*, melyek kivétel nélkül Rákóczi Ferenc lovához kötődnek (MAGYAR Z. 2000/b). A legismertebb a regéci Mély-patak völgyének (Rákóczi-völgy) oldalában álló *Rákóczi-kő* kifagyásos eredetű csúszzóblokkja (*l. kép*). A hiedelem szerint fejedelem lovának a patkója akkor vágódott a kemény andezitbe, amikor a fejedelem lovával egyetlen lendülettel szökött ide a mintegy három kilométerre lévő Regéc várából! (TAMASKÓ Ö. 1958). MAGYAR Z. (2000/b) más hagyományt említ, mely szerint a fejedelem a lapos sziklán ebédelt és tanácskozott embereivel: „*azóta is ott van a kő alatt az arany tányérja, arany kanala, arany villája*”, s „*körülötte van tizenkét kő, azon ültek*”. A sziklát nevezik *Betyárok asztalának* is, mivel – egy invariáns történet szerint – itt találkozott Rákóczi és Rózsa Sándor. Kevésbé ismert a többi patkónyomos kő. A Som-hegy tetején

1. kép. A Rákóczi család címerével díszített Rákóczi-kő (Kiss G.).

¹ Hasonló történet ismert Szent László, más változat szerint Szent István személyével a középpontban Mátraverebély-Szentkúton, ahová a Karancsról vagy az Ágasvárról vagy Fülek várából ugratott át a király (SZENDREY Zs. 1921, ZADRAVECZ I. 1934, MAGYAR Z. 2006).

lévő patkónyomok akkor vésődtek a sziklába, amikor Rákóczi üldözői elől menekülve „*a füzéri várból repült a somhegyi sziklára, onnan pedig a sárospataki várba*”². Említést tesznek még patkónyomos kőről a Baskórol Erdőhorvátiba vezető út mentén, a pálházai Lengyel-kútnál és valahol a füzéri vár környékén. A hagyomány szerint egykor Tokajnál, a Bodrog medrében is volt egy patkónyomos szikla, amelyet felrobbantottak, mivel akadályozta a hajózást. Emlékét már csak nevében őrzi a hely közelében lévő Patkó-bánya.

A Pusztafalu fölé emelkedő *Tolvaj-hegy* neve a Hegyközben ismert hagyomány szerint a tatárjárás idejéből származik, amikor a tatár hordák egy kisebb csoportja hosszabb ideig letáborozott a hegyen. Csak időnként jártak le a faluba, s ilyenkor mindig magukkal ragadtak egy-egy fiatal menyecskét – a hegyköziek ma is tatárok leszármazottjainak mondják a kemény fejűnek, zárkózottnak tartott pusztafalusiakat.

A helyi szinten messze túlmutat *tokaji Nagy-Kopasz* kultúrtörténeti jelentősége. Anonymus szerint a honfoglaló magyarok három elődrsének, Ondnak, Ketelnek és Tarcalnak a versenyfutásából győztesként kikerült vezérről nevezték korábban Tarcalhegynek a kiemelkedést. A hegyhez szép eredetmonda kötődik, amelyet HANUSZ ISTVÁN (1900) a következőképpen írt le: „*Büszke is a Hegyaljára a lábainál lakó zempléni magyar és csinált mithoszt, hogy vele a tokaji hegykúp születése titkát megfejtse. Diákos a zamata, úgy lehet a sárospataki főiskola kertjében termett, de elég csinos arra, hogy mint költői eszme-hullám utolsó gyűrűje nyomhagyás nélkül el ne simuljon. E szerint a régi istenek, mikor a mesebeli óriásokkal torzsalkodtak, lekapták egyik gigász hátáról a púpot és odadobták a nagy magyar síkság szélébe, a hol a Tisza meg a Bodrog ölelkeznek. És mivel olimposzi eredetű hegy az, a miatt terem a púpján olimposzi nektár, amelynek csillogó arany csöppjeibe ambra illatot a szellők szárnya a délbábos Alföld rónáról hoz.*”

A szokásostól eltérő, *bizarr formájú sziklák* tudat alatt különleges erővel bírnak, és gyakran adnak okot sajátos képzettársításokra. Ide tartoznak a „kővé vált”-típusú

2. kép. Az Ördög-szikla az abaujszántói Hömpörgő-völgy oldalában emelkedik (Baráz Cs.)

mondák, amelyek külön mondakört alkotnak (VERSÉNYI Gy. 1895, SZENDREY Zs. 1922, MAGYAR Z. 2006). Többféle találkozhatunk „ördögtornyok”-kal, *emberkövek*”-kel vagy „leánykövek”-kel.

A Tokaj-Zempléni-hegyvidék területén a legismertebb „ördögtorony” az *abaujszántói Gyűrű-tető* sziklatömbje, az *Ördög-szikla* (2. kép ld. később). „Emberkő” elnevezéssel találkozhatunk a *bózsvai Szuha-völgy* fölötti kiemelkedésen és a *füzéradványi Koromhegyen*. A „*Kőasszony*” nevet kapta a Regéc vára alatt álló ember formájú szikla (Ipolyi A. 1854). A hagyomány szerint a várúrfi által elcsábított porleány gyermekével karján, midőn hűtlen kedvese lakodalmát messziről nézte, keservében kővé dermedt. Ugyanott az úrnapiját megvetett vénbanya hét testvérével, midőn az ünnepet szidalmazták, szőlőjükben dolgozva kővé váltak.

Völgyek, szakadékok (negatív formák)

A negatív földfelszíni formákhoz kapcsolódó „regélő helyek” közül legismertebbek a *Szent László ugratása nyomán keletkezett szurdokvölgyek* – a Mátraerdő területén a

² Ennek a történetnek a rokonsága MAGYAR Z. (2006) szerint nyilvánvaló a Szent László-mondakörrel.

néphagyomány így magyarázza a *Tornai-hasadék* (Szádelői-völgy) (STIBRÁNYI G. é.n.) és *Mátraverebély–Szentkút* egyik völgyének keletkezését.

A Tokaj–Zempléni-hegyvidék területén ilyen eredetmondát ez idáig még nem sikerült feltárnunk.

Barlangok

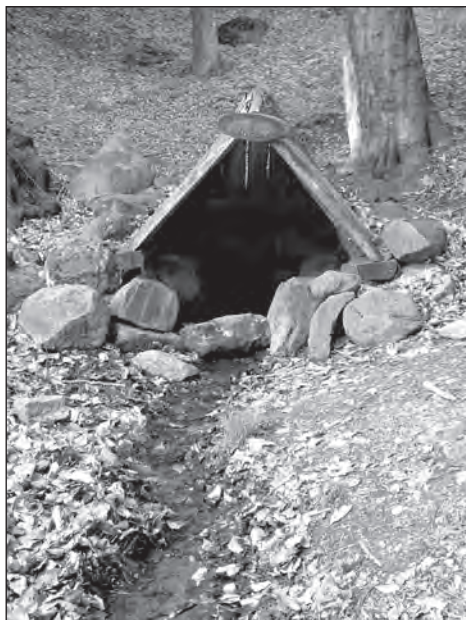
Majdnem mindegyik ismertebb barlangokhoz fűződik helyi hagyomány. Leggyakoribbak a *betyárokkal*, *bujdosókkal*, *remetékkel kapcsolatos történetek* (pl. a bükk Suba-lyuk, Pongor-lyuk, Barkó-lyuk), és gyakran jelenik meg az „*elrejtett kincs*”-motívuma (pl. a bükk Balla-barlang, szilaspogonyi Kis-kő lávabarlangja, óbáti Pogányvár bazaltbarlangjai). Kultúrtörténeti szempontból kiemelkedően fontosak a régészeti lelőhelyként számontartott *ősemberbarlangok* (pl. a bükk Suba-lyuk, Szeleta-barlang, Istállós-kői-barlang, Balla-barlang és Büdös-pest).

A Tokaj–Zempléni-hegyvidék területén a Kis-Péter-menyhőn lévő *Rózsá Sándor-barlanghoz* kötődik betyárhagyomány. Nagyobb méretű, emberi megtelepedésre alkalmas barlangokban nem bővelkedik a hegység, ősemberbarlang nem ismert.

Források

A forrásokhoz – összefüggésben azok használati értékével – a sziklaképződményekhez képest gyakrabban kapcsolódik hagyomány, monda, irracionális, vallásos tapasztalás (látomás, jelenés, csodás gyógyulás hite). „*Noha úgy szól Szent László király törvénye, hogy aki pogányok módjára kútaknál, forrásoknál mutat be áldozatot, ökörrrel váltsa meg vétségét, mégsem halt ki a magyarokból a források, kútak tisztelete és azt a két dolgot vegyest is nevezgeti.*” – írja HANUSZ I. (1902) a magyarság források iránti tiszteletéről.

A Tokaj–Zempléni-hegyvidék területén számos, jellemzően kis vízhozamú forrás fakad, melyek egy részéhez mondák, kisebb történetek kötődnek. Több forrás tartozik a Rákóczi-hagyománykörhöz (MAGYAR Z. 2000/b). A fejedelem annak idején ottjárakor minden alkalommal kortyolt az egyik jóvizű füzéri forrás vizéből. Ugyanez a hagyomány ismert Komlósán, a Pusztavár

3. kép. A komlóscai Pusztavár oldalában fakadó forrás-hoz Rákóczi-hagyomány kötődik (Kiss G.)

oldalában (3. kép) és Regécen, a Mélypatak völgyében (a Rákóczi-kő közelében) fakadó forrásokról. Az egyik Sárospatak és Makkoshotyka között lévő forrásból a lovát itatta meg Rákóczi, miként Sárospatakról Füzér felé menet a Kovácsvágás templom felőli bejáratánál lévő forrásból is. Ez út alkalmával az óhutai Zsidó-réthez közeli forrásnál (Potács-völgy) is megpihent. A rudabányácskai és az újhutai határban lévő forrásoknál a vadászatok alkalmával időzött el. Mindezek emlékét a *Rákóczi-forrás* vagy *Rákóczi-kút*³ név őrzi.

A hagyomány szerint a telkibányai *Mátyás király-kút* elnevezés Mátyás király és Szép Ilonka romantikus találkozásának legendáját őrzi. A mondát megemlíti Jókai Mór is, Tompa Mihály pedig „*Király kútja*” címmel versbe foglalta: „*A hegy tövén a régi forrás / Királykútnak neveztetik. / És a vándornak, felbuzgó vize / – Mely egykor jéghideggé borzadt – / Szomját megoltja, és fogába üt... / Történetét elmondá a rege.*” Szép Ilonka forrás előtt lévő jelképes sírhalmát 1932-ben Tóth Bálint gönci erdész építtette ki. Egy másik hagyomány szerint Angyal Bandi, az erről a vidékről származó

³ A hegyvidék területén a foglalt forrásokat gyakran kutaknak nevezik. UJVÁRY Z. (1969) a forráskút elnevezést alkalmazta.

hírhedt betyár itt fürdette meg újszülött kisfiát (ABA I. é.n.).

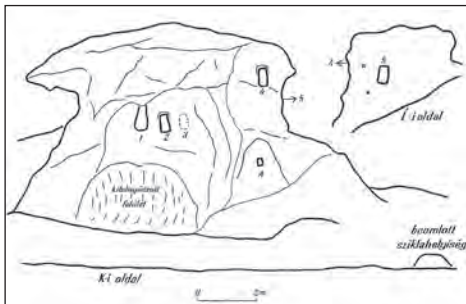
A középkori aranybányászathoz kötődő „véres” monda ismert a *telkibányai Veres-víz-forrás*-ról. A hercegkúti *Pogány-kút* hősi története a török időkből származik, amelyet Tompa Mihály foglalt versbe. A csak helyben ismert monda szerint sok komlósikai fiatal a *Fekete-kút*-nál vált nővé illetve férfitá.

A hegyvidék több forrásának tulajdonítanak gyógyhatást: *Szerencs*, *Abaujszántó*, *Abaujalpár*, *Erdőbénye* és *Kéked gyógyforrására* fürdő is települt. Utóbbi kénes vizében a helyi hagyomány szerint a környéken gyakran vadászgató Mátyás király is megfürdött (ABA I. é.n.). Az *Ispitály-forrás* (Ispitály-völgy, Ciróka-tető) nevében is őrzi a gyógyhatásra történő utalást.

EMBER ÁLTAL FORMÁLT TERMÉSZETES KÉPZŐDMÉNYEK

Ember által megfaragott természetes sziklaalakzatok, kövek

Legismertebbek a legnagyobb számban a Bükkalján előforduló fülkés sziklák, közismert nevükön „*kaptárkövek*”. A fülkék keletkezésével, rendeltetésével kapcsolatban számos feltevés, elmélet született (BARÁZ Cs. 2002/c). Az egyik elmélet szerint a kaptárkövek síremlékek voltak, s a fülkébe az elhunytak hamvait rejtő urnákat helyezték. A kőfülké kifaragását eleinte a hun-magyarokhoz, később a keltákhoz illetve a szkítákhoz kötötték. Egy másik elmélet a vakablakoknak bálványtartó, áldozat-bemutató rendeltetést valószínűsített, s azokat honfoglalás-kori emlékeknek tartotta. A közvélemény számára az a nézet vált a legismertebbé, amely szerint a kaptárkövek

1. ábra. Az abaujszántói Ördög-szika kaptárfülkéi (MIHÁLY P. 1979)

fülkéi a középkori erdei sziklaméhészet emlékei, s a méhészetnek ezt a formáját vagy a honfoglaláskor a magyarsághoz csatlakozott kabarok vagy egy Balkán-félszigetről idemenekült kicsiny népcsoport (agriánok) honosították meg.

A Tokaj-Zempléni-hegyvidék egyetlen ismert „kaptárfülkés” köve az *abújszántói Gyűr-tető Ördög-sziklája*. A kovásodott riolit lavinatufa anyagú sziklák oldalában 5 db fülke és egy kisméretű bevégés található (*I. ábra*). A sziklatömb keleti oldalának aljában egy beomlott és hordalékkal feltöltött sziklahelyiség bejáratának felső boltíve is kivehető. A sziklát SAAD ANDOR (1958, 1963, 1964) kaptárköként írta le, majd MIHÁLY PÉTER (1979) ismertette topográfiai munkájában. Ez hazánk legkeletibb ismert kaptárköve.

Szalkőzetbe mélyített, kőzetbe faragott – nem gazdasági rendeltetésű – sziklahelyiségek

A könnyen faragható kőzetekbe sok helyen mélyítettek a mindennapi élettel kapcsolatos sziklahelyiségeket („barlanglakások”, hodályok, pincék stb.), valamint szakrális rendeltetésű üregeket (remetelakok, kürtös „barlangok” stb.).

A Tokaj-Zempléni-hegyvidék Rákóczi-val kapcsolatos hagyománykincsében jelentős szerepet töltenek be az alagutak, pincék, melyek behálózják jórésével egész Északkelet-Magyarországot (MAGYAR Z. 2000/b). Így például a *golopi Somos* ÉNy-i oldalában egy riolittufába mélyülő, az elején téglával boltozott, mára már beomlott pincéről tartja a helyi hagyomány, hogy üldözői elől ezen menekült a fejedelem.

Régmúltbeli gazdasági hasznosítás által létrehozott bányahelyek („óbányák”), egyéb gazdasági célú objektumok, valamint a hozzájuk kapcsolódó kövek

Ez a típuscsoport az ember gazdasági tevékenységével áll kapcsolatban, így – az előzőektől eltérően – a profán kategóriába tartozik.

A hegyvidék legismertebb bányászattörténeti emlékei a középkori aranybányászathoz kapcsolódnak. A mélyművelésű bányák tárói és a felszíni bányászat emlékei, a horpák legnagyobb számban *Telkibánya környékén* fordulnak elő. A Kéked környéki középkori

bányahelyekhez kapcsolódva, a Lapis-patak völgyében található egy hazánkban egyedülálló bányászati emlék, a bányászjelvény-nyel ellátott nagyméretű határkő-szikla, a *Radácsi-kő* (BENKE I. 2001). A középkori aranybányászat emlékei fellelhetők még *Rudabányácska környékén*. A *komlóska*i aranybányászat ténye vitatott, s éppen a helyi hagyományvilág megőrződése segítheti a kutatókat a kérdés eldöntésében.

A kőbányászathoz kapcsolódó bányászat-történeti emlékekben is bővelkedik a hegyvidék. A Sárospatak közelében emelkedő *Megyer-hegy* tetőszintjében már az 1400-as évektől kezdődően malomkőbánya működött. A kőfejtés sajátos, hazánkban olasz bányászok által meghonosított technológiájának az eredménye a jellegzetes, íves bányafal.

Tokaj-Hegyalja XVII–XVIII. századi híres kőfaragóiparának alapját megalapozó „bényei tufa” egyik legszebb feltárása az erdőbényei *Ravasz-májon* van. Az innen kikerülő tufát használták fel például a kassai dóm 1880-as évekbeli restaurálásakor.

A *radvány-völgyi tufabányák* jól fagragható, egyes típusaiban fagyálló kőzetét a XV. századtól bányászták (BALOGH K. 1966). Az Óbánya és a Luterán-bánya a XVII–XVIII. században élte fénykorát. A bányászat később a közeli Nyilazó-bányába tevődött át, ahol könnyebben megmunkálható, de kevésbé időálló tufát fejtettek. A széles Radvány-völgyben elszállított kőveket a környékbeli építkezéseken külső és belső díszítőelemek alapanyagaként használták, többek között felhasználták a sárospataki Rákóczi vár építésénél is.

Feltehetően gazdasági tevékenységhez kapcsolódóan mélyítették a telkibányai Király-hegy északi lejtőjén azt az üreget, amelyet a benne gyakran kora nyárig megmaradó jégcsapok miatt „*jegesbarlang*”-nak neveznek.

Tudománytörténeti jelentőségű mesterséges feltárások

A földtani képződmények, felszínformák egyes előfordulásai kiemelkedő szerepet játszottak a földtudományok fejlődésében. Legjobb példát azok a helyek adják, ahonnan valamely képződményt először írtak le. Fontosnak tartjuk megjegyezni, hogy ez a típuscsoport szintén a profán kategóriába tartozik.

A Tokaj–Zempléni-hegyvidék területén végzett kutatások számos eredménnyel gazdagították a földtudományokat. A *Lebuj-kanyari perlitfeltárás* mintegy kétszáz év óta ismert feltárásban felszínre bukkanó kőzeteket számos kutató próbálta értelmezni. A feltárást elsőként 1793-ban TOWNSON angol utazó vizsgálta meg, elsősorban a marekanitos perlit és perlitbreccsa típusokra koncentrálván. Az itt leírt változatokat az akkoriban Kamcsatkában, a Marekan folyó mellett dolgozó PALLAS által leírt mintákkal hasonlította össze. Innen származik a marekanit elnevezés. Rövidebbel Townson után ESMARK, JENS dán geológus járt Tokaj környékén, aki a feltárásban felbukkanó kőzetet Magyarországon először alkalmazta a perlit elnevezést, Perlstein (gyöngykő) formában (RÓZSA, P. – KÁZMÉR, M. – PAPP, G. 2003). A magyar kutatók közül elsőként SZABÓ JÓZSEF (1867/a és b) foglalkozott részletesen a feltárással – ez volt az egyik lelőhely, melynek vizsgálata alapján helyesen ismerte fel a perlit képződésének genetikáját.

ARCHAIKUS KŐÉPÍTMÉNYEK

Kőszáncal övezett, őskorinak tartott telepek a Tokaj–Zempléni-hegyvidék területén többfelé ismertek, például a *boldogkővára*ljai *Tó-hegyen* és a *telkibányai Cser-hegyen* (részletesen l. „Várak, várkastélyok” c. fejezet). Ezekhez kapcsolódó szakrális hagyományt nem ismerünk. Hasonlóképpen a profán kategóriába tartoznak a Tokaj- és Abaúji-Hegyalja területén sokféle fellelhető, a nagy múltra visszatekintő szőlőtermesztéshez kapcsolódó *kőgátak* (grádicsek, teraszok) és *kőszáncok*.

NEVÜK ALAPJÁN SZENTESÍTETT SZIKLAALAKZATOK, HELYEK

Vannak olyan jeles kővek, amelyek csupán a nevük alapján tekinthetők mágikus-kultikus helynek. Egy részük élő (recens) helynév (pl. Ördögtornyok, Bába-kövek, Leány-kövek), másik részük az írott forrásokban, helyi hagyományokban felbukkanó, régi tudósításokban, térképeken szereplő, de mára elpusztult vagy még meg nem talált helyszínekre utaló adat (pl. a *bálványkövek* már középkori oklevelekben, határmegállapító okmányokban – mint határjelek – sűrűn előfordul-

nak: *Kwbaluan, baluan, Baluankuwe, Balwankew* stb., latinul *statua lapidea, idolum lapideum* stb.).

A vallásos, kultikus helyneveknek három alapvető rétege van. Az egyik, a látens, azaz elfelejtett értelmű nevek csoportja. Ezek közé tartoznak például a Tarna, a Darnó (tar, dar gyökkel rendelkező földrajzi nevek), a Sár-hegy, a Szár-hegy (sár, szár gyökkel rendelkező nevek), a Ság-hegy, a Somlyó és a Dobogó helynevek. Ez utóbbira az alábbiakban hozunk példát. A másik réteget a kereszténység előtti vallásos emlékezet őrízte meg. A harmadik, utolsó réteget pedig az egyház- és kultusztörténeti szokincsből képzett földrajzi nevek alkotják. Ezekre néhány példa a Mátraerdő területéről: *Aldozó-rét, -kút, -patak, -vár; Baba-kő, -szék, -hegy, -völgy; Bálvány; Barát-bérc, -hegy, -lápa, -rét, -völgy, forrás; Imó-kő, -bérc, -patak, -völgy; Ördög-gát, gödre, -kő, -laposa, -lápa, -oldal, -völgy; Szentlélek, -lápa, -tető* stb.

Az Észak-magyarországi-középhegység területén több olyan pálos renkház, kolostorom található, amely közelében a Dobogó földrajzi nevet is megtaláljuk (pl. a bükki Szarvaskő, Mátra, Börzsöny). Az összefüggés, kapcsolat nyilvánvaló – bár az okát illetően csak feltevéseink vannak (BARÁZ Cs. 2002/b).

A Tokaj-Zempléni-hegyvidéken jelenleg három pálos kolostor – Dobogó helynév páros dokumentálható. A gönci pálos kolostor a Kis-patak völgyében, a *Dobogó-hegy* alatt bújjik meg. Tőle keletre, a Sátor-hegyek északi tagjának, az 514 m magasságú Magas-hegynek az északkeleti oldalát szintén *Dobogónak* nevezik, s alatta Sátoraljaújhely városa által bekebelezve áll a legkorábban megalakult pálos kolostoraink egyike: az Újhelyi. A tokaji pálos kolostor fölött, a település peremén is találunk *Dobogó* helynevet.

A *gönci Dobogó-hegy* nevének eredetéről a helyiek azt mesélik, hogy a belsejében lakik a „veressipkás barát”, a közeli egykori pálos kolostor kincsőrző szelleme⁴ (TAMÁSKÓ Ö. 1958). Az előzőektől eltérően a Rákóczi-hagyománykörhöz kapcsolódik a Füzérkomlós és Filkeháza közötti út mentén lévő *Dobogó* földrajzi név. A hagyomány szerint itt halad át az út alatt a fejedelem egyik alagútja, s ezért dobog amikor elhaladnak felette (MAGYAR Z. 2000/b).

ESSZENCIÁLIS JELES HELYEK

A fent említett típusok előfordulása nem egyenletes a tájban. Vannak olyan tájegységek, földrajzi helyek, ahol a mondavilág, a szakralizáló hagyománykincs sajátos sűrűsödést mutat. Ezeket nevezzük *esszenciális jeles helyeknek*, melyek hatása általában túlmutat a helyi hagyománykincset megteremtő közösség életterén. A gazdag hagyományt őrző és több néphagyomány, valamint látomás, Mária-jelenés, csodás esemény és gyógyulás szentesítette földrajzi helyek zárandokhelyekké, búcsújáró helyekké válnak (BÁLINT S. – BARNA G. 1994).

A Mátraerdő területéről egy aktív, ma is működő szent hely *Mátraverebély–Szentkút* a Szent László ugratása nyomán keletkezett szurdokszzerű völgygel, a lábnyomos sziklával és csodakúttal, a forráshoz fűződő csodás eseményekkel, gyógyulásokkal, látomásokkal, jelenésekkel (BÁLINT S. – BARNA G. 1994, BARÁZ Cs. 2002/b). Egy aktivitását lassan elvesztő, látens szent körzet a *bélapátfalvai Bél-kő* (BARÁZ Cs. – HOLLÓ S. – ILONCZAI Z. – SCHMOTZER A. – SÜLYOK J. – SZITTA T. 2003). Számos monda kötődik az óbáti *Pogányvár* (Stará Bašta, Pohanský hrad) természeti elemeihez (pl. Ördög János-szikla, bazaltbarlangok) és ember által létrehozott építményeihez (pl. a platót keretező kósánc) is (MAGYAR Z. 2006).

A Tokaj-Zempléni-hegyvidék területén eddigi a hegyvidék déli peremén lévő *tokaji Nagy-Kopasz* tűnik ilyen „sűrűsödési helynek”, amelyhez kötődően több mondat is bemutatunk tanulmányunkban.

A MONDAVILÁG SŰRŰSÖDÉSI MOTÍVUMAI

Egy-egy táj mondavilága gyakran sűrűsödik *történelmi személyek* körül (MAGYAR Z. 2006). A Kárpát-medencében a dominánsan jelenlévő, népszerű mondahősök Szent István, Szent László, IV. Béla és Mátyás király (MAGYAR Z. 2000/b, 2006).

A Tokaj-Zempléni-hegyvidék területén térségi sajátosság, hogy a fő sűrűsödési motívum *Rákóczi Ferenc*. A környékhez ezer szállal kötődő fejedelemnek több forráskút és patkányomos szikla állít emléket. A másik

⁴ Hasonló népmonda ismert a Medvesalján is (MAGYAR Z. 2006).

sűrűsödési motívum – az ország sok más területéhez hasonlóan – *Mátyás király*, aki a néphagyomány szerint gyakran kereste fel a hegyvidék vadakban bővelkedő erdősegeit. Kékeden és Telkibányán egy-egy forráskút nevében is őrzi emlékét.

A *történelmi események* körül is gyakran megfigyelhető sűrűsödés (MAGYAR Z. 2006). A Kárpát-medencében ilyen például IV. Béla menekülése a Muhi csatavesztést követően vagy Szent László ütközete a kunokkal.

A Tokaj–Zempléni-hegyvidék területén a hagyománykincs inkább a *Rákóczi-szabadságharc* eseményeit idézi, bár a kapcsolat nem olyan közvetlen, mint az egyéb mátraerdei példáknál.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Aba Iván (é.n.): Budapest – Tokaj-Hegyalja – Sárospatak. Magyarország írásban és képen. Panoráma. Budapest
- Bálint Sándor – Barna Gábor (1994): Búcsújáró magyarok. A magyarországi búcsújárás története és néprajza. Budapest
- Baráz Csaba (1998): Szakrális táj. Kultúrtájkarakterológia a kaptárkövek ürügyén. Műemlékvédelem 1998. 6. szám. pp. 316–322.
- Baráz Csaba (2000/a): Törökasztal – oltárkő a Tárna völgyében. In: Buka László (szerk.): Élő táj. Válogatott írások természetéről, térről, teremtésről. Debrecen. pp. 266–274.
- Baráz Csaba (2000/b): Kaptárkövek. Szakrális emlékek a Bükkalján. Eger
- Baráz Csaba (2002/a): A Pogányoltáron. Szerkesztői bevezetés gyanánt. In: Baráz Csaba (szerk.): A Bükk Nemzeti Park. Hegyek, erdők, emberek. Eger. pp. 9–11.
- Baráz Csaba (2002/b): Szent László, a pálosok és a Szakállas Farkas Palócföldön. In: Buka László – Gyarmathy István (szerk.): Élő táj II. Debrecen. pp. 47–61.
- Baráz Csaba (2002/c): Kaptárkövek a Bükkalján. In: Baráz Csaba (szerk.): A Bükk Nemzeti Park. Hegyek, erdők, emberek. Eger. pp. 365–378.
- Baráz Csaba (2005): A bükkaljai kaptárkövek felszínalkantani vizsgálata és a kaptárfülkék korának meghatározása. In: Dobos Anna – Ilyés Zoltán (szerk.): Földtani és felszínalkantani értékek védelme (A 2002. október 4–5-én az Eszterházy Károly Főiskola Földrajz Tanszéke szervezésében megrendezett Geomorfológus Találkozó előadásai). Eger. pp. 203–215.
- Baráz Csaba – Holló Sándor – Ilonczai Zoltán – Schmotzer András – Sulyok József – Szitta Tamás (2003): Tanösvény a Bél-kőn. Tanösvények a Bükk Nemzeti Parkban 3. Eger
- Barkó Orsolya – Kiss Gábor – Havassy András (2000): Csak tiszta forrásból. Természetbúvár. 55. évf. 2000/1. szám. pp. 8–9.
- Bartalos Gyula (1885): Eger vidékének történetírás előtti emlékei. In: Adatok az Egri Egyházmegye történelméhez I. (szerk.): Kandra Kabos. Eger. pp. 322–362.
- Bartalos Gyula (1891): Egervidéki „kaptárkövek” és barlangok. Archaeologiai Értesítő. XI. pp. 136–141.
- Bartalos Gyula (1902): Néprajzi adatok a palóctság vidékéről. 1–22. Egri Híradó. 10–37. számok
- Bartalos Gyula (1910): Történeti kincsek a Mátrában. Gyöngyösi Kalendárium. pp. 114–125.
- Benke István (2001): Telkibánya bányászatának története. Miskolc – Rudabánya
- Benkhard B. – Kiss G. (szerk.) (2003): Földtudományi értékek természetvédelmi és turisztikai szempontú kataszterezése 2002–2003. Környezetgazdálkodási Intézet Természetvédelmi Igazgatóság. Budapest
- Buka László (szerk.) (2000): Élő táj. Válogatott írások természetéről, térről, teremtésről. Debrecen
- Buka László – Gyarmathy István (szerk.) (2002): Élő táj 2. Válogatott írások természetéről, térről, teremtésről. Debrecen
- Daczó Árpád (2000): Csíksomlyó titka. Csíkszereda
- Egey Emese: Fűrődőlet Abaújban és Zemplénben. Zempléni Múzea (http://www.zemplenimuzsa.hu/06_2/egey.htm)
- Gál Péter József – Molnár V. József (1999): Idvezlegy, kegyelmes Szent László király, Magyarországnak édes oltalma. Örökség Könyvműhely. Budapest
- Gyalog László (szerk.) (2005): Magyarázó Magyarország fedett földtani térképéhez. MÁFI. Budapest
- Gyarmati Pál (1977): A Tökaji-hegység intermedier vulkanizmusa. MÁFI. Évkönyve LVIII. Budapest
- Gyarmati Pál – Pentelényi László (1973): Magyarázó Magyarország földtani térképéhez. 25000-es sorozat. Makkoshotyka-Sátoraljaújhegy. MÁFI. Budapest
- Hála József (1995): Ásványok, kőzetek, hagyományok. Életmód és tradíció 7. Budapest
- Hanusz István (1893): A természet játéka Erdélyben. Erdély. II. pp. 209–212.
- Hanusz István (1900): A magyar haza föld- és néprajzi jellemképekben. Kecskemét
- Hanusz István (1905): Népregék. Székely Nemzet. XXIII. évf. 98. szám. július 5.

- Havassy András (2004): A tokaji-hegységi hercegekúti patak forrásainak hidrológiai és természetvédelmi szempontú vizsgálata és értékelése. Doktori (PhD) értekezés Debreceni Egyetem Ásvány- és Földtani Tanszék. Debrecen
- Havassy András – Barkó Orsolya (2000/a): A források természetvédelmi jelentősége és védelmük lehetőségei tokaji-hegységi példákon Hidrológiai Közönl. 80. évf. 4. szám pp. 260–264
- Havassy András – Barkó Orsolya (2000/b): Természetvédelmi szempontú forráskataszterezés a Radvány-patak (Tökaji-hegység) vízgyűjtő területén. Földtudományi Szemle. Elhangzott a „Földtudományok a földtani természeti értékvédelemben és környezetvédelemben” című konferencián. Debrecen MTA DAB székház. 2000. január 28-án.
- Havassy András – Kiss Gábor (2000): Források természetvédelmi szempontú kataszteri nyilvántartása. Hidrológiai Tájékoztató. Magyar Hidrológiai Társaság. pp. 26–31
- Hazzlinszky Tamás – Regős József (2001): A Bükk barlangjai a mesék, mondák, hiedelmek világában. Szilvásvárad
- Herrmann Antal (1893): A hegyek kultusza Erdély népeinél. Kolozsvár
- Hevesi Attila (2002): A Bükk hegység földrajzi helyzete, kialakulása, éghajlata. In: Baráz Csaba (szerk.): A Bükk Nemzeti Park. Hegyek, erdők, emberek. Bükk Nemzeti Park Igazgatóság. Eger
- Ipolyi Arnold (1854): Magyar Mythologia. Pest
- Izápy Gábor – Maucha László (1996): Magyarországon nemkarsztos hegyvidéki területeinek felszínalatti vizeivel kapcsolatos problémák megoldását megalapozó vizsgálatok. Zárójelentés. VITUKI Rt. Budapest
- Kakas Zoltán (2000): Beszélő kövek. CD-kiadvány. Nemere Természetjáró Kör. Sepsiszentgyörgy
- Kandra Kabos (1897): Magyar Mythologia. Eger
- Kiss Gábor – Barkó Orsolya (1999): Források természetvédelmi szempontú értékelése Tökaj-Zempléni-hegyvidéki példákon. Tanulmány a KTM „természetvédelmi oltalom alatt nem álló területek természeti értékeinek feltárása” című témájára. Debrecen
- Kiss Gábor (2001): Földtudományi értékek természetvédelmi szempontú kataszteri térképezésének módszertani megalapozása. Kutatási jelentés. Szent István Egyetem. Tájvédelmi és Tájrehabilitációs Tanszék. Budapest
- Magyar Zoltán (1998): Szent László a magyar néphagyományban. Budapest
- Magyar Zoltán (2000/a): Szent István a néphagyományban.
- Magyar Zoltán (2000/b): Rákóczi a néphagyományban. Osiris Kiadó. Budapest
- Magyar Zoltán (2000/c): Petőfi a Felvidéken. Lilium Aurum. Dunaszerdahely
- Magyar Zoltán (2001). Torna megyei népmondák. Magyar népköltészet tára I. Budapest
- Magyar Zoltán (2006). Népmondák Medvesalján. Lilium Aurum. Dunaszerdahely
- Mihály Péter (1979): A Borsod-Abaúj-Zemplén megyei kaptárkövek topográfiája. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve. Miskolc. pp. 33–86.
- Saad Andor (1958): A „kaptárkövek” védelmében. Természetudományi Közönl. 12. pp. 561–562.
- Saad Andor (1963): A kaptárkövekről. Az Egri Múzeum Évkönyve I. pp. 81–88.
- Saad Andor (1964): A kaptárkövekről. Borsodi Földrajzi Évkönyv V. pp. 70–78.
- Pinczés Zoltán (2005): A Tökaji-hegység kistájai. Földrajzi Értesítő LIV. 3–4. pp. 209–241
- Szabó József (1867/a): Tökaj-Hegyalja és környékének földtani viszonyai. Mat. és Term. tud. Közl. 3. pp. 226–303
- Szabó József (1867/b): A Tökaj-Hegyalja obsidiánjai. Magyarhoni Földt. Társ. Munkálatai. 3. pp. 147–172
- Szendrey Zsigmond (1921): Történeti népmondáink. Ethnographia. pp. 130–131.
- Szendrey Zsigmond (1922): Magyar mondatípusok és tipikus motívumok. Ethnographia. pp. 45–64.
- Szepesi János – Ésik Zsuzsanna – Vince László (1999): Egy védett földtani objektum értéktartó-minősítő vizsgálata. TDK-dolgozat. Debreceni Egyetem. Ásvány- és Földtani Tanszék. Debrecen
- Tamaskó Ödön (1958): Zempléni hegység. Bibliotheca Kiadó. Budapest
- Tóth István (2005): Szarvaskő. Szarvaskő Község Önkormányzata. Szarvaskő
- Ujváry Zoltán (1969/b): Források és kutak a Zempléni-hegyvidéken. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve. VIII. Miskolc. pp. 367–388.
- Versényi György (1895): Felvidéki népmondák. Ethnographia.
- Zadravecz István (1934): Mátraverebély-Szentkút. A kegyhely története, ajtatosságai és énekei. Szentkút.